

TÜRK DÜNYASINDA DEYİM BİLİMİ ÇALIŞMALARI

Kuanyshbek KENZHALIN*

Özet:

Bu makalede genel olarak deyim bilimiyle ilgili Türkoloji sahasında yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Deyimler; bütün dillerde olduğu gibi Türk lehçelerinde de “az sözle çok anlam ifade etmenin” dil bilimsel birimidir. Türk dünyasında deyim bilimi dil biliminin ayrı bir dalı olarak 1940’lı yıllardan itibaren incelenmeye başlanmıştır. Türkolojide deyimler üzerine yapılan ilk çalışmalar genel olarak deyimlerin tanımı, açıklaması, sınıflandırılması ile ilgili başlamıştır. Bu çalışma ise daha sonra deyimlerin iç gruplarını belirleme, sınıflandırma, anlam gruplarına göre çözümleme konularına odaklanmaktadır. Deyimler kuramı üzerine Türkolojide yapılan ilk çalışmalar S. Amanjolov, İ. Kenesbayev, Ş. Rahmatullayev, A. Bayramov, A. Dolganov vd. bilim insanları tarafından yürütülmüştür. Deyim ve deyim bilimi ile ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalar da incelememizde ele alınmıştır.

Çağdaş Türkolojide deyim tanımı ve deyim biliminin araştırma alanlarıyla ilgili hâlâ ortak bir görüş yoktur. Ancak, deyim ve deyim tanımıyla ilgili söz konusu farklı görüşleri genel olarak iki gruba indirgemek mümkündür. Aynı şekilde deyim biliminin araştırma objesi de farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bazı dil bilimciler deyim biliminin inceleme objesi olarak sadece kalıplaşmış kelimeler grubunu ele alırken, bazıları da dildeki kelime gruplarını ele almaktadırlar. Bu da kendi başına kapsamlı bir incelenmeyi gerektirmektedir. İlk görüşü savunan deyim bilimciler arasında da henüz ortak bir görüş sağlanmış olmadığını da vurgulamamız gerekir. Bazı bilim adamları deyim bilimini yalnızca sabit kelime birleşimleri olarak diğerleri ise dilin sözcüklerinin herhangi bir birleşimi şeklinde ele almaktadırlar.

Görüldüğü gibi, deyim bilimi, dil biliminin ayrı bir dalı olarak henüz “kapalı gelişme devrindedir”, yani, söz konusu deyimler ve deyim bilimi konusunda Türkolojide ele alınması gereken konuların henüz kapsamlı biçimde ele alınmadığı ve kuramsal çalışmaların hâlâ eksik olduğu görülmektedir.

* Doç. Dr., L. Gumilev Avrasya Üniversitesi Kazak Dil Bilimi Bölümü, Astana, Kazakistan, k.kenzhalin@gmail.com.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, Türkoloji, deyim bilimi, deyimler, manalarına göre deyim grupları.

Phraseological Research in Turkic World

Abstract:

In this article the research conducted in phraseology in lexicology of Turkology is discussed. Phrases are a linguistic unit widely used in Turkic languages to express complex idea through a few words, as it is common in many other languages. It is known that phraseology in Turkic languages has been studied as a distinct branch of linguistics since 1940s. The first research of phraseology in Turkic languages was about identifying, defining and classifying phrases. Whereas the following research has been devoted to identifying and classifying the inner groups of phrases and their analysis according to their semantic groups. S. Amanjolov, I. Kenesbayev, Sh. Rahmatullayev, A. Bayramov, A. Dolganov et al established the theoretical basis of Phraseology in Turkology. We also discuss the scientific study carried out on the subject of phraseology in Turkey.

In modern Turkology, a common understanding of the subject and object of phraseology have not developed yet. But all the multitude and diversity of points of view on the nature of the phraseology with known limitations can be reduced to two basic concepts. Object phraseology is understood in different ways. Some linguists include object only stable combinations of words, the other - any combination of words of a language. This requires an explanation. But first it should be noted that there is no unity among the phraseology linguists who argue the first concept. Some scholars restrict object phraseology only such stable combinations of words that are semantically converted compound words and correlated with the word and received the name of nominative units.

As we can see, phraseology as a linguistic discipline is still in the stage of "latent development". In these experiments, it acquires tradition and characteristics, but it has not yet taken a shape, has not shaped as the mature fruit of the preparatory works.

Keywords: Turkic world, Turkology, phraseology, phrases, semantic groups.

Giriş

Türkçe, deyim bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. Gerek yazıda gerek sözde, farkında olarak veya olmayarak kullandığımız bu deyimler âdeta ifadenin ayrılmaz bir parçası durumundadırlar. İfadeye canlılık ve doyuruculuk katmak amacıyla edebiyatın bütün türlerinde kullanılan deyimler, şair ve yazarların göz ardı edemeyeceği çok değerli bir ifade unsurlarıdır. Atasözleri gibi, deyimler de az sözle çok mana ifade etmenin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Son yıllarda deyimler üzerine çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar yapıldığını görmekteyiz.

Türkolojide deyimler hakkında ilk çalışmalar 20. asrın 40'lı yıllarından sonra yapılmaya başlanır (*Material k obçey biografii po frazeologii. Voprosi frazeologii. // Sost. L. İ. Royzenon, Bekler, M. A. Taşkent, 1965; ayrıca bk.:*

Bibliografiçeskiy ukazatel' literaturı po voprosam frazeologii, vıp. III. // Pod red. Kopilenko M. M. Samarkand, 1974). Kazak Türkçesi sahasında ilk olarak deyimleri inceleme meselesini ele alan ve idiom sözcükleri incelemede kullanılması gereken yöntemlerden söz eden Amanjolov, deyimleri idiom ve fraza olarak ikiye böler (Amanjolov 1994: 72-73). Kendisinin doktora tezi ile ilgili çalışmasında, “Kazakça idiom ve deyimler açısından oldukça zengin bir dildir. Bizim kanımızca, idiom ve deyimler Kazak halkının düşünce yapısını araştırmada, dildeki anlam ve şekilleri incelemede esas alınmalıdır.” diyerek deyimleri incelemedeki temel prensiplerden bahseder (Amanjolov 1997: 72). Kazak Türkçesi sahasında deyimleri inceleme meselesi sonraki yıllarda İ. Keñesbayev ile devam etmiştir (Kenesbaev, İ. *Kazak tilinin idiomaları men frazaları turalı. Halık muğalimi. Almatı, 1946. № 1-4).*

Türk dünyasında deyimlerin incelenmesi konusuna öncelikle bazı Türk lehçelerindeki deyimlerin ele alınmasıyla başlanmıştır. Türk lehçelerinin pek çoğunda bu konuda yayımlanmış çalışmalar, bu sahadaki kıymetli araştırmalar arasındadır. Bu kapsamda tüm lehçelerdeki deyimlerin yapıları ve anlam özellikleri incelenirken incelenme esasları arasında bazı farklılıklar da görülmektedir. Türkoloji’de 50’li yıllardan sonra deyimlerin dil bilimi içerisinde ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesine yönelik çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Çünkü deyimler, gerek kalıplaşmış kelime grupları hâlinde kullanılmaları gerekse sabit yapıları karakter taşımaları sebebiyle anlam bütünlüğüne sahip olmaları dolayısıyla dil biliminin ayrı bir kolunu oluşturur. Bu konuda yayımlanmış genel deyimler hakkındaki eserlere bir göz attığımızda, bu çalışmaların belli bir derecede neticeye varmış olduğunu görürüz.

İlk dönemlerde her halkın, her lehçenin kendi edebî dilindeki deyimlerin temelini araştırma ve gruplandırma amacı vardı. Dil bilimcilerin çeşitli yıllarda yayımlanmış olduğu eserler bunun bir göstergesidir. Kazak dil bilimci Kenesbayev sonrası her lehçede bu tür çalışmalar yapılmaya başlanır. Türkiye Türkçesindeki idiomaları Dolganov (*Dolganov, A. Puti razvitiya idiomatiki v sovremennom turetskom yazıke. Moskva, 1952*), Özbek Türkçesi deyimlerinin meseleleri Rahmatullaev (*Rahmatullaev, Ş. Osnovnie grammatičeskie osobennosti obraznih glagol'nih frazeologičeskih edinits sovremennogo uzbekskogo yazıka. Taşkent, 1952*), Uygur Türkçesindeki deyimleri Sayfullin (*Sayfullin, Ç. Ustoyçivie slovosocetaniya v sovremennom uygurskom yazıke. Leningrad, 1953*), Japarbekova’lar (*Japarbekova, S. Uygur tili frazeologiyasinin izahlik lugiti. Almatı, 1993*), Tatar Türkçesindeki deyimler Ahatov (*Ahatov, G. Frazeologičeskie vırajeniya v tatarskom yazıke. Kazan, 1954*), Ahunziyanov’lar (*Ahunziyanov, İ. İdiomu. Kazan, 1974*), Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri Bayramov (*Bayramov, A. Ustoyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke. Leningrad, 1959*), Türkiye Türkçesindeki fiil yapımlı sabit kelime

grupları Yusipova (*Yusipova, R. R. Ustoiçivie glagol'nie soçetaniya v turet-skom yazıke (Kand. dissertatsiya). Moskva, 1962*), Türkmen Türkçesindeki idiomalar Babaev (*Babev, K. İdiomu v turkmenskoy yazıke. Aşhabat, 1963.*), Açilova'lar (*Açilova, G. Turkmenskaya frazeologiya. Samarkand, 1977*), Kırgız Türkçesindeki idiomalar Osmanova (*Osmanova, C. İdiomu v kirgizskom yazıke. Frunze, 1969*), Kumuk Türkçesindeki deyimler Daibova (*Daibova, K. Frazeologiya kumıkskogo yazıka. Moskva, 1973*), Karaçay-Balkar Türkçesindeki deyimler Jaraşueva (*Jaraşueva, Z. Voprosı frazeologii sovremennogo karaçaevo-balkarskogo yazıka. Baku, 1973.*), Başkurt Türkçesindeki deyimler Uraksin (*Uraksin, Z. Frazeologiya başkırskogo yazıka. Moskva, 1976*), Kazak Türkçesindeki deyimlerin varyantlılığı Smağulova (*Smağulova, G., Frazeologizmderdıñ variantlılığı. Almatı, 1996*), genel olarak Türkiye Türkçesindeki deyimler hakkında kapsamlı olarak Aksoy (*Aksoy, Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Deyimler Sözlüğü. Ankara, 1971*), Yakut Türkçesindeki deyimler Nelunov (*Nelunov, A. Glagol'naya frazeologiya yakutskogo yazıka. Abakan 1979*), Çuvaş Türkçesindeki deyimler Çernov (*Çernov, M. Frazeologiya sovremennogo çuvaşskogo yazıka. Çeboksarı, 1985*), Tatar Türkçesindeki deyimler sözlüğü İsenbet (*İsenbet, N. Tatar telenen frazeologik süzlege. Kazan, 1989*) vs. bilim adamları tarafından araştırılmıştır.

Deyimler, dil biliminin bir parçası olarak söz (yapı) ve anlamsal açıdan çok yönlü dil birlikleridir. Deyimler konusundaki mevcut teorik bilgilerin geliştirilmesi meselesi, üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu alanda yapılan çalışmalar sonucunda bilim adamları tarafından ortaya atılan farklı görüşler de aslında bu üzerinde durulması gereken meselelerin varlığını göstermektedir. Deyim şekillerinin yapısı, onun anlam bakımından kullanılışı meseleleri Muratov (*Muratov, S. Ustoyçivie slovosocetaniya v turkskih yazıkah. Moskva, 1961*), Kaydarov (*Kaydarov, A. Printsipi klassifikatsii frazeologizmov. Alma-Ata, 1979*), Abdrahmanov (*Abdrahmanov, M. Ustoyçivie slovosocetaniya s çislitel'nimi v turkmenskoy yazıke. Aşhabat, 1972*), Nazarov (*Nazarov, O. Sopostavitel'nıy analiz somatiçeskih frazeologizmov russkogo i turkmenskogo yazıkov. Aşhabat, 1973*), Bayteliev (*Bayteliev, A. Kazak tilindegi esimdi frazeologiyalık tirkesterdi olarga uksas kubılıstardan ayıru meselesi. Almatı, 1974*), Jaysakova (*Jaysakova, R. Semantiko-grammatičeskaya srıktura frazeologizmov v kazahskom yazıke. Almatı, 1980*), Avakova (*Avakova, R. Semantiko-morfologičeskie harakteristiki glagol'nih frazeologizmov sovremennogo uyğurskogo yazıka. Almatı, 1991*), Smağulova (*Smağulova, G. Mağınalas frazeologizmderdıñ ulttıq-mädeni aspektileri. Almatı, 1998*) vb. araştırmacıların ilmî çalışmalarına konu olmuştur.

Türkolojideki deyimlerin morfolojik-gramatik özellikleri hakkında Nelunov (age.), Rojanskiy (*Rojanskiy, A. Ustoyçivie slovosocetaniya s glagol'nimi*

sterjnyami v sovremennom turetskom yazıke. Tibilisi, 1968), Tulekova (*Tulekova, S. Kazak tilindegi algıs jane kargız mandegi frazeologizmdır. Almatı, 1975*), Eleşeva (*Eleşeva, A. FE s komponentami çislitel'numi v kazahskom yazıke. Alma-Ata, 1980*) gibi araştırmacılar değerli incelemeleriyle Türkçe-deki deyimlerin etraflıca incelenmesine katkıda bulunmuşlardır. Gene bu mesele ile ilgili Doğan Aksan, deyimlerin yapısını söz dizimi ve anlam bilimi açılarından incelemiş ve deyimleri *ad tamlaması, sıfat tamlaması, yüklem olmayan sözcük bağdaştırmaları, eylemlikle kalıplaşmış yüklem olmayan sözcük bağdaştırmaları, yüklemli tümce biçiminde kalıplaşmış deyimler, deyimleşmiş ikilemeler* olarak sınıflandırmıştır (Aksan 1996: 174-175).

Bazı araştırmacılar, örneğin Kaydarov deyim şekillerini edebî dildeki kullanılış üslubu temelinde araştırırken (Kaydarov 1970: 70-81), Pinhasov (*Pinhasov, Ya. Frazeologičeskie virajeniya v yazıke proizvedeniy Hakima Alimcanova. Tařkent, 1953*), Jakıpbekov (*Jakıpbekov, M. Jambıl şığarmalarındağı sözderdin jane frazeologiyalık tirkesterdin stil'dik inęayda koldanılı. Almatı, 1955*), Bekturganov (*Bekturganov, E. M. Awezovtın "Abay Joli" roman-epopeyasındağı turaktı söz tirkesteri. Almatı, 1967*), Cumageldieva (*Cumageldieva, B. Frazeologiya romana B. Kerbabaeva "Reşayuşçiy řag". Ařhabat, 1970*), Kojahmetova (*Kojahmetova, H. Frazeologizmdırın körkem adebiyette koldanılı. Almatı, 1972.*), Düysetaeva (*Düysetaeva, K. Semantiko-stilistiçeskaya karakteristika osobennostey kazahskih frazeologizmov // na materiale perevoda romana-epopei M. Awezova "Abay Joli". Alma-Ata, 1977*) vb. da araştırmacılar da edebî eserlerdeki deyimleri incelemişlerdir.

Azerbaycan Türkçesinde, deyim bilimi karşılığı frazeologiya/sabit söz birleşmesi olarak geçmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri ele alan Zeynalov deyimle ilgili "*Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler.*" biçiminde açıklama verir (Zeynalov 1993: 64).

Diğer Türk Lehçelerinde: Gagauz Türkçesi, bölünmez laf birleşmesi, frazeologizma; Başkurt Türkçesi, frazeologizm; Kazak Türkçesi, turaktı tirkes, frazeologizm, ayşıktı söz uramı, beyneli söz tirkesi; Kırgız Türkçesi, turuktü söz aykaşı, frazeologizm, körköm süylöm; Özbek Türkçesi, ibara, frazeologik birlik; Tatar Türkçesi, frazeologizm, obrazlı tağbir; Türkmen Türkçesi, frazeologizm, durnuklı söz düzümleri; Uygur Türkçesi, turaklık ibarä, frazeologizm, idiom şeklindedir (Sinan 2001a: 5).

Kırgız araştırmacı Osmonova deyimleri, "*Deyimler, tamamen veya kısmen kalıplaşarak yeni anlamlar kazanmış unsurlardan oluşun, anlam ve yapı açısından bütünlüğünü ve sabitliğini koruyan sözcük gruplarıdır.*" diyerek açıklamış ve deyimlerin esas özellikleri olarak şunları sıralamıştır (Osmonova 1979: 29):

1. Dilde hazır biçimde kullanılması,
2. Yapı bakımından iki veya daha fazla kelimededen oluşması,
3. Bütün unsurlarının bir araya gelerek bir bütünü temsil etmesi,
4. Mecaz sözleri oluşturan sözcükler, eksiksiz bir cümlenin yapısını oluşturarak bir cümle ögesi olması,
5. Canlılık,
6. Sözcük unsurlarının sırasının değişmezliği,
7. Başka dillere tercüme edilmesinin imkânsızlığı,
8. Sözcük unsurlarının ilk anlamlarını yitirerek mecazi anlam kazanması,
9. Mecaz sözlerin yerine ona eş anlamlı olan sözcüklerin kullanılabilirliği,
10. Kelimelerin tür ve kadrosunun göreceli olması,
11. Unsurlardan herhangi birisinin başka sözcüklerle, çoğunlukla yakın anlamlı sözcüklerle değişebilirliği.

Kırgızcadaki diğer bir önemli çalışma da *Kırgız Türkçesinin Deyimler Sözlüğü*'dür (Osmonova, C. vd. *Kırgız tilinin frazeologiyalık sözdüğü. Bişkek, 2001*).

Başka dillerden (örneğin Rus, İngiliz, Alman vs.) Türk diline veya tam tersi Türk dilinden başka dillere deyimleri tercüme etme, sözlükler hazırlama meselelerinin de güncel sorunları vardır. Bu konuda Burpanova (*Burpanova, N. Rusça-Tatarça frazeologik süzlek. Kazan, 1959*), Aytbaev (*Aytbaev, A.M. Gorkiy şığarmalarındağf frazeologizmderdi kazak tilinde beru joldarı. Almatı, 1972*), Sadıkova (*Sadıkova, M. Rusça-Uzbekça frazeologik lugat. Taşkent, 1972*), Ataev (*Ataev, K. Frazeologičeskiy slovar' turkmenskogo yazıka. Aşhabat, 1976*), Kadırov (*Kadırov, V. Frazeologiya v russko-uzbeksikh slovaryah. Taşkent, 1978*), Dağpınar (*Dağpınar, A. Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul, Minnetoğlu Yay., 1982*), Tajmuratova (*Tajmuratova, A. Mej'yazıkovaya idiomatičnost' v sfere frazeologii i problemi russko-kazahskoy frazeografii. Alma-Ata, 1987*), Japarbekova (*Japarbekova, S. Frazeologiya v dvuyaziçnih slovaryah. Alma-Ata, 1991*) vb. bilim adamlarının araştırmaları deyim aktarmaları meselesine büyük katkı sağlamıştır.

Türkolojide deyim konusunda yazılan eserlerde kalıplaşmış kelime grupları dil biliminin bir kolu olarak etraflıca araştırılmış ve beraberinde pek çok yeni fikirleri de getirmiştir. Ancak, Türk deyim biliminde de diğer dillerde olduğu gibi, kalıplaşmış kelime grupları hakkındaki kavramın kendisinde bile henüz net bir sonuca varabilmiş değildir. Kalıplaşmış kelime gruplarını geniş veya dar manada algılama konusunda bilim adamlarının fikirleri farklıdır. Bayramov (Bayramov 1959: 17), Rahmatullaev (Rahmatullaev 1966: 10),

Uraksin (Uraksin 1976: 158-159), Kenesbaev (Kenesbaev 1987: 607-612) gibi araştırmacılar kalıplaşmış kelime gruplarını dar manada algılamamızı savunurlar.

Kenesbaev bileşik kelimeleri de deyim grubuna sokmuştur (Kenesbaev 1944: 3). Mesela, Rahmetullaev “*Çok zengin deyim kaynaklarının derin ve etraflıca araştırılması sonucu görülmüştür ki, kalıplaşmış kelimeler kavramını dar manada algılamamız doğru olacaktır.*” demektedir (Rahmatullaev 1966: 10). Bu fikri A. Yoldaşev de desteklemektedir (Yoldaşev 1972: 214).

İnsanlar arasında bildirişimi sağlayan bir dizge olan dilin anlatım yollarının çeşitli olduğu herkesin malumudur. Deyimler de bir dilin hazır söz kalıpları olarak dilin anlamsal boyutunun zenginleşmesine katkıda bulunan dil birlikleridir.

Bütün büyük diller tarihin derinliklerinden kalıtsal yollardan taşıdıkları söz varlığının bir bölümünü, bu uzun yolculukta değiştirip geliştirerek işlevselliklerini sürdürmeye çalışırlar. Ses, yapı, söz dizimi ve anlamsal yapılarını geliştirerek yeni yeni çözümler üretirler. Türk dili de tarihin derinliğinden günümüze dek gelişip ulaşırken zaman zaman ihtiyaçlar oranında yeni türetmeler yaparak yoluna devam etmiştir. Sondan eklemeli bir dil olarak sonsuz sözcük yapma imkânı olmasına karşın Türkçede birlikler oluşturmak yoluyla yeni kavramları adlandırma yolu da sıkça kullanılmıştır.

Türkçenin sosyal hayatın getirdiği yeni kavram, nesne ve durumları anlatmak için söz türetme yollarından biri de deyimleştirmedir. Aşağıdaki deyim tanımlarından da anlaşılacağı üzere en az iki kelimenin oluşturduğu yapının genel kabul gördüğu anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, deyimler için çok sayıda terim kullanılmıştır. Deyim karşılığında önceleri darbimesel, tabir, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Cumhuriyetten sonra uzun bir süre tabir sözcüğu kullanılmış ve Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul’da bastırılarak dağıtılan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda tabir -terme, expression- karşılığı *deyim* sözcüğu önerilmiş ve bu zamanla tutmuştur. Ancak, Mustafa Nihat Özön, M. Halit Bayrı, M. şakir Ülkütaşır gibi araştırmacı ve yazarlar uzun süre tabir kelimesini de kullanmışlardır (Sinan 2001a: 5).

Türkiye Türkçesi sahasında da deyimlerle ilgili çalışmalar, incelemeler yapılmış ve deyim tanımı konusunda çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Türkiye Türkçesinde deyimlerin tanımı konusunda verilen fikirlerde ortaya konan görüşler, çok az farklılıklarla birlikte genel olarak birbirlerine benzemektedir. Bahsettiğimiz fikirlerde belirtilen özelliklerin içinde, “kelimelerden en az birinin gerçek anlamının dışında kullanılması” tanımı öne çıkmaktadır.

Özön, “... *tabir ile birden fazla kelimenin vücuda getirdiği anlam.*” şeklinde tanımlamıştır (Özön 1943: 20).

Başkan, “Sözcükler bir araya geldikler zaman, tümünün anlamı eğer teker teker sözcüklerin anlamlarından daha başka ise, o zaman böyle bir karışıma ‘deyim’ denilir.” demektedir (Başkan 1969: 25).

Aksoy’a göre deyim, “Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları.”dır (Aksoy 1971: 49).

Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*’nde deyim, “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici birtakım özelliğe sahip olan kelime veya kelime grubu: dalga geçmek, el ele vermek, abayı yakmak vb.” olarak tanımlamaktadır (Korkmaz 2003: 66).

Aksan, deyim “(Locution; expression; locution, phrase, term, idiom, Re-sensart ve Ausdrückt), belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür.” biçimde tanımlamıştır (Aksan 2003: 35).

Türkçe Sözlük, deyim için “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir.” tanımlamasını yapmaktadır (*Türkçe Sözlük* 2005: 517).

Feridun Fazıl Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri* isimli kitabında; “Her ne kadar kesin bir hüküm ifade etmez ise de atasözü değerinde ve ondan daha fazla söylenen sözler vardır ki, bunlara da tabir ve deyim diyoruz.” der (Tülbentçi 1977: 6).

Tahir Nejat Gencan, deyimleri “Her dilde, kuruluş anlamları, sözcüklerinden düz anlamlarından az çok kaymış olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapıları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmemesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çoğu kez başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere deyim adı verilir.” olarak tanımlar (Gencan 1979: 527).

Vecihe Hatiboğlu ise “Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır.” der (Hatiboğlu 1984: 194).

Ahmet Topaloğlu ise deyim “Çekici bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeği.” olarak tanımlıyor (Topaloğlu 1989: 55).

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü deyim “Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaması, genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz.” biçiminde tanımlamaktadır (Vardar 2002: 74).

Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş* adlı eserinde “*Deyimler (tabirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır.*” biçiminde tanımlar (Elçin 1986: 642).

Ali Püsküllüoğlu, deyimleri “*Anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, genellikle de birden çok sözcük-lü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu.*” şeklinde açıklamaktadır (Püskül-lüoğlu 1995: 7).

Fuat Bozkurt da “*Anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan kimi sözcüklerdir.*” diyerek deyimleri tarif etmektedir (Bozkurt 1995: 170).

Nurettin Koç’un “*Genellikle gerçek anlamı dışına kayan kalıplaşmış söze deyim denir.*” biçiminde tanımladığı (Koç 1996: 410) deyimler konusunda Emin Özdemir “*Bir kavramı, bir düşünceyi, bir olayı az sözle belirtmek ve daha etkili kılmak için başvurulan anlatım yollarından biridir.*” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Özdemir 1997: 5).

Tufan Demir, “*Deyimler, anlatım gücünü arttırmak için kullanılan genel-likle gerçek anlamlarının dışına kayarak mantık dışı hayaller, düşünceler ta-şıyan kalıplaşmış sözlerdir.*” biçiminde ele alır (Demir 2004: 612).

M. Zeki Pakalın üç ciltten oluşan *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* adlı kapsamlı eserinde 454 adet deyim ele alır ve deyimlerin öğre-nimine değinerek “*Yaşayanları öğrenmek, eskilerin hafızalarında ve kitap-lardakileri öğrenmekten kolaydır. Çünkü yaşayanlarla her gün karşı karşıya geliriz, ötekilerle ise ancak eski kitapları okurken, yahut geçmişe ait bir şeyi dinlerken karşılaşırız. Bu sebeple ikinciler birincilere nazaran güçtür.*” diyor (Pakalın 1983: Ön Söz).

Deyimlerin uzun bir yaşama süresi olduğu söylenebilse de bunlardan bazı-larının zamanla unutulduğu bilinmektedir. Bazı deyimlerin kaynağı olan tarihî olaylar, tasavvuf hayatının bazı gelenekleri zamanla unutulmuş ve deyimsel-leşen dil yapıları ise yaşamaya devam etmiştir (Sinan 2001a: 71). Abdülbaki Gölpınarlı da “*bazı fıkraların deyimlerden hareket edilerek uydurulduğun-dan*” söz ederek bu görüşe katılmaktadır (Gölpınarlı 1977: XV).

Türkiyeli bilim adamları tarafından deyimler genellikle leksikoloji bakı-mından incelenmiştir. Bu konuda M. Aksakal, A. H. Par, Ö. A. Aksoy, E. K. Eyüboğlu, N. Yüzbaşıoğlu, M. Yüzbaşıoğlu, H. Ünlü-M. Ünlü’lerin çalışma-larından söz edebiliriz. Kendileri deyimleri teorik açıdan incelememişlerse de deyimlerin ana problemlerini kendi çalışmalarında ele almışlardır.

Aksakal, söyleyeni belli olmayan, en az iki sözcükten oluşmuş, gerçek manasını kaybetmiş ve başka bir anlamda kullanılan kalıplaşmış kelime gruplarını “deyimler” diye adlandırmak gerekliliğinden bahseder. Ayrıca, deyimlerin temel özellikleri olarak aşağıdaki esasları göz önünde bulundurmanız gerekliliğini kaydeder:

1. Deyimler en az iki kelimenin birleşiminden oluşur,
2. Deyimler yapı olarak cümleye benzer,
3. Deyimler mecazi anlamda kullanılır,
4. Deyimler genelde mastar şeklinde olup fiil gibi çekimlenir,
5. Deyimler cümle içinde isim, zarf, fiil, ünlem görevlerini üstlenir,
6. Deyimler atasözleri gibi sabitleşmiş, halk icadıdır. (Aksakal 1995)

Aksakal gibi Par da kendi çalışmasında deyimleri atasözleri ile terimlerden farklılığından bahsederek onları ayırt etmenin temel prensiplerinden söz eder. Örneğin, *çizmeden yukarı çıkmayalım* deyiminin gerçek hayatta olan bir hadiseden kaynaklandığını ifade eder: “*Padişahın biri güzel giyinmeyi severmiş. Bir gün yeni diktirdiği elbisesi ile sarayda toplanan halkın önünde yine övünüyormuş. O an padişahın ayağındaki eski çizmeyi gören biri ‘Efendim, sadece çizmeniz biraz yakışmıyor.’ deyince, padişah ‘Çizmeden yukarı çıkmayalım.’ deyivermiş.*” (Par 1981).

Kazak Türkçesindeki *бас жағына барыспайық* [bas jağına barıspayıq] “o konuya girmeyelim” deymiyle anlamsal olarak denk gelen bu deyim “o başka mesele, o konuya girmeyelim” manasını vermektedir.

Göz kelimesi ile ilgili deyimleri inceleyen dar kapsamlı eserinde Uslu, deyimlerin zaman içerisinde devamlılığını ve Türk dilinin coğrafi mekân tanımazlığını sadece göz ile ilgili deyimler üzerinden göstermeye çalışmıştır (*Uslu, N. A. Türkçede Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri. İstanbul, Serhat Yayınevi, 1989*).

H. Ünlü ile M. Ünlü’ler kendi çalışmalarında kendisine ait özel anlama sahip ve çoğunluğunun mecazi anlamda kullanıldığı kelime gruplarını “deyimibilim” diye adlandıracağız der ve onların anlam ve yapı bakımından özelliklerini de belirtirler. Bunlar:

1. “Deyimibilim” diye kalıplaşmış kelimelerden oluşur,
2. Deyimler, şahsi düşünceleri vermede kullanılan kısa yoldur,
3. Deyimler en az iki kelimedenden oluşur. (Ünlü, Ünlü 1995)

Araştırmacı Kaya, “Azmi Zade Haleti Divanında Atasözleri ve Deyimler” adlı çalışmasında atasözleri ile deyimleri yan yana inceler. XII. asırdaki divan edebiyatı temsilcilerinden Azmi Zade Haleti şiiirlerindeki söz cevherlerini örnekleriyle verir. Bu eserde deyimler teorik açıdan incelememiş olup ancak

cümle örnekleri ile geçen deyimler alfabetik sıra ile sistemli şekilde verilmiştir (Kaya 1999: 149-168).

Türkiye Türkçesindeki deyimleri ele alan Aksoy “Atasözleri ve Deyimler” adlı makalesinde deyimlerin özellikleri konusuna değinerek deyimlerin hem şekil hem de kavram özelliklerinden bahseder (Aksoy 1988: 140-148).

Ali Öztürk, deyimleri meydana gelişleri bakımından üçe ayırmaktadır:

- a. Fıkralardan kaynaklanan deyimler,
- b. Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar,
- c. Gelenekleşmiş tutumları özetleyen, tanımlayan kavramlar. (Öztürk 1986: 321)

Türkiye Türkçesindeki deyimler meselesi Sovyet Türkologları tarafından da ele alınmıştır. Geçen asrın 50’li yıllarından itibaren başlayan bu süreç içerisinde pek çok çalışma meydana gelmiştir. Dolganov, Türkçedeki idiomaların gelişme sürecini ele aldığı eserinde deyim birliklerinin oluşmasındaki en belirgin özelliğin kelime gruplarındaki sabitlik olduğunu ifade etmektedir (Dolganov 1967: 27).

Türkçedeki fiil yapımlı sabit kelime gruplarını inceleyen Yusipova, onların anlamsal ve yapısal özelliklerini belirler ve deyim birlikleri oluşumunun yöntemlerinden bahseder. Örneğin, isim + vermek (arka vermek, güven vermek) veya isim + bilmek (dost geçinmek) vs. (Yusipova 1962: 18).

Türkiye Türkçesi yazı dilindeki fiillerle kurulan deyim birlikleri konusunda diğeri bir araştırmacı Rojanskiy, Türkçede deyim birlikleri içerisindeki yapısal ve anlamsal sabitliliğin deyim yapısındaki kelimelerin değışmezliğiyle bağli olduğunu bildirir ve deyimleri konuşma vurgusuna göre üç gruba ayırır: eklemeli birlikler, ünlem birlikler ve dua, beddua içerikli birlikler (Rojanskiy 1968: 23).

Gürcü Araştırmacı Nana Kaçarava, *Türk Dili* dergisinde “Türkçe’de ‘Göz’ ile Başlayan Deyimler” adlı yazısında deyimleri, sözcüklerin kendine özgü birleşimleri sayarak, akademik bir disiplin olarak, genel deyim bilimi olmadığını ifade etmiştir (Kaçarova 1996: 129-133). Ancak bu bizim kanımızca doğru değildir. Bilindiği gibi deyimler, dil bilimi çalışmaları çerçevesinde frazeoloji ya da idiomatik adı altında, dilde birden fazla unsurdan kurulu kalıplaşmış biçimleri inceleyen bir çalışma alanı olarak incelenirken, atasözleri bilimi ise paremioloji olarak tanınmaktadır (Sinan 2001a: 5).

Yukarıda bahsettiğimiz eserlerin hepsi sadece Türkçenin bir lehçesi ile ilgili çalışmalardır. Ancak, birkaç lehçedeki deyimleri karşılaştırmalı olarak ele alan eserler çok nadir de olsa vardır. İlk olarak Muratov’un “Ustoiçivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah” (Türk Dillerindeki Kalıplaşmış Kelimeler) adlı eserinden bahsetmek mümkündür. Araştırmacı, kalıplaşmış kelimeler

grubu iki veya daha fazla kelimelerden oluştuğundan ve onların leksik, morfolojik varyantlarından bahsederek Azerbaycan, Özbek, Kırgız ve Karakalpak lehçelerindeki deyimleri dört ana gruba ayırır:

1. Çeşitli bileşik kelimeler
2. Leksikolojik kalıplaşmış kelimeler
3. Gramer kalıplaşmış kelimeler
4. Deyim birlikleri

Bununla birlikte araştırmacı, deyim birliklerinin içerisinde çeşitli yardımcı kelimeler, şekiller ve deyimsel vurgunun var oluşundan bahseder. Deyim birliklerini kendi içinde üç gruba ayırır:

- a. Leksik-deyimsel idiom,
- b. Gerçek deyimsel idiom,
- c. Sabit deyimsel vurgu. (Muratov 1961: 131)

Birkaç Türk lehçesindeki deyimleri karşılaştırmalı şekilde inceleyen diğer bir çalışma Nurmahanov'un *Türki frazeologiyası* adlı eseridir. Bu eserde eski Türkçe devrindeki anıt yazılardan başlayarak çağdaş Türk lehçelerinden (Kazak, Kırgız, Uygur, Hakas, Tatar, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Tuva, Yakut, Çuvaş, Kumuk, Karaim, Gagavuz) derlenen on bini aşkın deyim karşılaştırmalı metod ile incelenmiştir.

Mehmet Kara ile Ahmet Karadoğan *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü* adlı eserlerinde deyim aktarımı esnasında yapılan hatalar (uygun olmadığı hâlde aslımı koruma, aslına uyarılama, yanlış deyim seçimi, hedef lehçede olmayan deyim kullanımı, deyim deyim olarak aktarmama vs.) ve onları çözmeye yollarından söz eder (Kara, Karadoğan 2004: 10).

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfınca hazırlanan *Фразеологический словарь-Дейimler Sözlüğü* çalışma herhangi bir teorik özelliği olmayan, çeşitli dillerden karşılıklı eş manalı deyimleri bir araya getiren bir eserdir (*Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. Фразеологический словарь - Дейimler Sözlüğü. Özen matbaacılık, İstanbul 1999*).

Aynı şekilde *Түрікше-қазақша және қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздігі* adlı sözlük de deyimlerin yapısındaki kelimelerin aktarılması temelinde hazırlanmış bir çalışmadır (*Risbaev, A. vd. Түрікше-қазақша және қазақша-түрікше фразеологиялық сөздігі. Алматы, Kazak universiteti, 2009*).

Deyim kavramı üzerinde, Türkiye'de yayımlanmış çok sayıda irili ufaklı deyim sözlüklerinde, dil bilgisi ve dil bilimi terimleri sözlüklerinde ve dil bilgisi kitaplarında da bir fikir birliği yoktur. Bu sözlüklerin ve dil bilgisi kitaplarının kimilerinde deyim ne olup ne olmadığı yazılmakta, önemli bir

bölümünde de herhangi bir tanıma yer verilmemektedir. Ayrıca ansiklopedi, sözlük ve kimi bilimsel makalelerde de deyim kavramının tanımlandığı görülmektedir:

Yukarıdaki deyim tanımlarında dikkati çeken hususlardan biri; deyim oluşturulan kelimelerden en az birinin az çok gerçek anlamının dışında kullanılmış olmasıdır. Bir başka özellik de deyim yapılarında kolay kolay değişmeyen bir kalıplaşmanın söz konusu olmasıdır. Bu kalıplaşmış yapılar bir anlam bütünlüğü de yaratmaktadır. Ancak bu kalıplaşmanın kökeni tarihe dayanır. Deyimin ne olduğu konusuna eğilen araştırmacılar çoğunlukla tek kelimelik deyim olmayacağını belirtmişlerdir. Deyim tanımlarında; çoklukla anlatıma çekicilik katma özelliği vurgulanmakta ve yapı bakımından en az iki kelimedenden oluşmaları gerektiği kabul edilmektedir (Sinan 2001a: 9). Konuyu ilk defa ciddi biçimde ele alan Vecihe Hatiboğlu, deyimden en az iki, en çok da yedi sekiz kelime ile kurulduğuna işaret ederek, şöyle der: *“Bir tek kelime ise deyim olamaz eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir. Çünkü bir kelimenin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında hatta mantık dışındadır. Yoksa bir tek kelimenin mantık dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına sebep olur ve tek kelime olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz.”* (Hatipoğlu 1964: 221)

Doğan Aksan, bazı tek kelimelik mecazi kullanımları deyim saymakta ve örnek olarak da “akşamcı”, “kaşarlanmış”, “sudan”, “gözde”, “gedikli” gibi kelimeleri vermektedir (Aksan 1982: 38).

Ancak, Türkiye’de atasözleri ve deyimlerle ilgili önemli eserlere imza atan Ömer Asım Aksoy “doğrusu”, “sözde”, “gözde”, “havadan”, “sudan”, “toptan”, “ayaktan”, “gittikçe”, “veresiye”, “başlıca”, “boşuna” vs. gibi kelimeleri önce deyim kabul etmiş (Aksoy 1953: 206), fakat daha sonra görüşünü değiştirmiştir. Aksoy, bu konudaki görüşünü *Çağdaş Eleştiri* adlı dergide “Tek Sözcüklü Deyim Var mı?” adlı makalesinde ele alarak, daha önce deyim saydığı; *sözde*, *gözde*, *sudan* gibi kelimelerin birer mecazi anlatım olduğunu çünkü deyim anlamının birden çok kelimenin ortaya koyduğu ortak anlam olduğunu ifade ederek, deyimden varlığı için en az iki kelimenin varlığını şart koşmuştur (Aksoy 1984: 4-6).

İnceleme esnasında deyimler üzerine araştırma yapan bazı çalışmalarda deyimlerin, atasözleri ve terimlerle karıştırıldığını görmekteyiz. Bu konuda fikir bildiren araştırmacı Ahmet Turan Sinan deyimlerin atasözleri ile olan 4 farkını tespit etmiştir (Sinan 2001a: 22-23):

a. Deyimler yargı bildirmez. Deyimler, bir durumu, olayı ya da varlığı tasvir etmek, açıklamak, ifade etmek amacıyla yararlanılan kalıplaşmış söz gruplarıdır. Atasözleri ise bir gözlem ve tecrübenin neticesinde ortaya çıkmış ve herkesçe benimsenen bir yargıyı dile getirir. Bazı olaylardan ders almayı, bir ahlaki nasihat verilmeyi sağlar.

b. Atasözleri de deyimler gibi kalıplaşmış sözlerdir. Hatta bu kalıplaşma deyimlerden daha sıklıdır. Deyimlerdeki kelimeler, başta, ortada ve sonda bir takım değişiklikler gösterebilir. Atasözleri bir yargı taşıdıkları, aynı zamanda bir öğüt anlamı içerdikleri için belli bir kip ve şahıs eki ile kalıplaşmıştır. Bu yüzden atasözlerinin bir tek biçimi bulunmaktadır. Deyimler arasında birden fazla kiple kalıplaşmış örneklerin bulunması bu esnekliğe örnek teşkil eder. Deyimlerdeki kalıplaşma daha çok söz dizimi bakımındandır.

c. Atasözleri ve deyimlerde sanat ve ses özellikleri bakımından, millî bir zemine dayanmaları bakımından birçok ortak yön bulunmaktadır. Deyimlerin amaç bakımından da atasözlerinden farklı olduğu görülmektedir. Deyimlerin amacı bir kavramı özel bir kalıp içinde çekici, hoş bir anlatımla ifade etmektir. Atasözlerinde ise bir öğüt, bir yol gösterme, bir tecrübeyi ortaya koyma amacı görülmektedir.

ç. Deyimler ve atasözleri arasındaki farklar arasında olumsuz kullanım da dikkat çekmektedir. Atasözleri arasında olumsuz biçimde kalıplaşanlar da bulunmaktadır.

Deyimlerin terimlerle olan ilişkisine de değinen Sinan “... kimi terimler zamanla temsil ettikleri ilgili sahanın dışına taşarak genel dile mal olmakta, anlam kaymasına uğramakta ve deyimleşmektedirler. Deyimin ve terimin sınırını ayıracak olan deyimlerin ortak özellikleridir. Yani deyim özelliği göstererek genel dile yerleşen bazı özel alanlara ait terimler de deyim sayılır.” demektedir (Sinan 2001a: 26).

Bir dilde anlatım gücünü artırmak için kullanılan deyimlerin dilin ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıktıkları görülmektedir. Kalıtsal olarak nesilden nesile devreden deyim yapılarının çok çeşitli olduğu ve zamanla değişiklikler geçirdiği de anlaşılmaktadır.

Tasavvuf geleneğinden gelip zamanla genel dile mal olmuş çok sayıda deyim de bulunmaktadır; örneğin, *pabucu dama atılmak*, *o işe Rüfailer karışır* gibi. Bu konuda Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* adlı eserinden bahsetmek mümkündür (Gölpınarlı, A. *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. İstanbul, İnkılap ve Aka kitabeleri*, 1977). Diller, toplumsal gelişmenin doğal bir sonucu olarak birbirlerini etkiler, ödünclemelerde de bulunabilirler. Özellikle bir dilden diğer bir dile yapılan çeviriler yoluyla birçok kavramın aktarıldığı görülür. Kimi deyim yapılarının da bu sürecin sonunda ortaya çıktığını görüyoruz. Kitle ileti-

şim araçlarının etkisiyle çeviri öğelerinin yaygınlaşması gerçekleşirken, kimi durumlarda deyimlerin başka bir dile çevirisi de çoklukla güç yapılmaktadır.

Birçok deyim, dilin tarihî devirlerinden bu yana değişiklikler geçirerek bu güne ulaşabilmiştir ve bunların bir bölümünün atasözleri ile ilgileri de vardır. Bu deyimler hem atasözü hem de deyim olarak kullanılmaktadırlar (Sinan 2001b: 136).

Son yıllarda deyimler üzerine çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Çoğunluğu “deyimler sözlüğü” şeklinde olan bu çalışmalar arasında, deyimleri doğru tespiti yönelik, onları biçim bilimi, söz dizimi, anlam bilimi açılarından da inceleyen, oldukça kapsamlı araştırmalar da yer almaktadır.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde dil bilimciler deyimleri, *gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği* (Korkmaz 1992: 43), *genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından benimsenen kalıplaşmış söz* (Hengirmen 1999: 116), *gerçek anlamı dışına kayan kalıplaşmış söz* (Koç 1996: 77), *çekici bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle gerçek anlamından başka anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeğine veya belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan söz* şeklinde tanımlamaktadırlar.

Türkiye Türkçesi sahasında deyim konusunda, özellikle deyimlerin ortaya çıkışı meselesi de pek çok bilim adamı tarafından ele alınmıştır. Bir deyim ilk defa kim tarafından, ne zaman ve nerede kullanıldığını tespit etmek çoğu kez çok zor bir iştir, hatta imkânsızdır (Sinan 2001a: 36). Türkiye’de deyimlerin ortaya çıkışı konusunda Mahmut Belenli (*Belenli, M. Bazı Tabirlerimizin Tarihi ve Hikayesi. İstanbul, Ercan matbaası, 1959*), Hüsamet Ege (*Ege, H. Çizmeden Yukarı Çıkma-Yetmiş Beş Deyimin Nedenleri. Ankara, Kardeş matbaası, 1965*), Besim Atalay (*Atalay, B. Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri. Ankara, Ayyıldız matbaası, 1968*), Yusuf Ziya Bahadanlı (*Bahadanlı, Y. Z. Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları. İstanbul, Yuva yayınları, 1975*), Abdülbaki Gölpınarlı (*Gölpınarlı, A. Tasavvuf’tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. İstanbul, İnkılap ve Aka kitapevleri, 1977*), Mehmet Zeki Pakalın (*Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. 1. Cilt. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1983*), Enver Naci Gökşen (*Gökşen, E. N. Açıklamalar ve Hikâyelerle Atasözleri ve Deyimler. İstanbul, Nurdan Yayınları, 1985*), Osman Çizmeciler (*Çizmeciler, O. Ünlü Deyimler ve Öyküleri. İstanbul, Kastaş Yayınları, 1989*) gibi araştırmacıların eserlerinde bilgi bulunmaktadır. Bunlar dışında Leyla Subaşı’nın hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde de deyimlerin ortaya çıkışı meselesi şemalarla ele alınmıştır (*Subaşı,*

L. Dilbilim Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Ankara, 1988.

Deyimlerin oluşumu ve oluşum esaslarına da değinen dil bilimci Ahanov çeşitli yollarla meydana gelen deyimlerin olaylar, anlayışlar ve inançlardan kaynaklandığını ifade ettikten sonra (Ahanov 2008: 181) deyimlerin oluşumunu maddeler hâlinde sıralamaktadır.

1. Deyimlerin oluşumunda, değişik olayların insan düşüncesinde özet olarak bıraktığı imgelik biçim esastır,

2. Bazı deyimlerin ortaya çıkmasında çeşitli rivayetlerin ve inanışların etkili olduğu sezilir,

3. Deyimlerin bir kısmının tarihteki bazı olaylardan kaynaklandığı görülür,

4. “Saat”, “dakika”, “saniye” gibi zaman kavramları ve adları kademe kademe oluşmuştur. Bu zaman birimlerinin henüz kullanılmadığı dönemlerde, belli bir işin belli bir süre içinde yapılması veya belli bir zamanda başlamasında zaman ölçüsü olarak yararlanılmıştır,

5. Deyimlerin bazıları genel söz varlığının dışında kalmıştır. (Ahanov 2008: 182-184)

Bununla birlikte araştırmacı deyimlerin oluşumunun sadece bahsedilmiş yollar ve bilgilerle sınırlandırılmayacağına da altını çizerek deyimlerin kökenlerinin etimologlar tarafından aydınlatılması gerektiğini dile getirmektedir (Ahanov 2008: 186).

Sonuç

Sonuç olarak, Türkolojide yapılan yukarıdaki tanımlarda deyim için öne sürülen ortak özelliklerin; sözcüklerden en az birinin düz ya da gerçek anlamının dışına çıkması, kimi durumlarda mantık dışılık, sözü ilgi çekici kılması, anlatım gücünü artırması, en az iki sözcükten, söz öbekleri biçiminde kalıplaşmış olması ve toplum tarafından benimsenen ortak bir anlatım aracı olması, olduğu görülmektedir.

Yapılan bu tanımlardan hareketle deyimlerin de atasözleri gibi, o dili konuşan toplumun kültürünü, yaşantısını, dünya görüşünü, hayal gücünü, gelenek ve göreneklerini yansıtan ve kendilerine has anlatım özellikleri olan, dolaşısıyla genel kural niteliği taşımayan kalıplaşmış sözler oldukları söylenebilir. Ancak deyimler atasözlerinin aksine kesin bir yargı bildirme yeteneğinden uzaktır. En belirgin özellikleri, deyim yapısını oluşturan unsurların anlamlarından farklı yeni bir anlamı aktarmalarıdır.

Her ne kadar deyim ve deyim bilimi meseleleri ile ilgili Türkçenin çeşitli lehçelerinde yapılan çalışmaların olmasına rağmen, hâlâ incelenmesi gereken meselelerin daha fazla olduğu aşikârdır. Özellikle deyim tanımı ve teorisi ko-

nusunda henüz ortak bir alginın oluşmaması da yapılması gereken çalışmanın çokluğunun göstergesidir.

Kaynaklar

- AHANOV, Kaken (2008), *Dil Biliminin Esasları*, Aktaran: Murat Ceritoğlu, Ankara, TDK Yayınları.
- AKSAKAL, Müfit (1995), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, Şenyıldız Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (1982), *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, Ankara, TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1996), *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, Engin Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım (1953), *Atasözleri ve Deyimler Hakkında-III*, Ankara, TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1971), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1984), “Tek sözcüklü deyim var mı?”, *Çağdaş Eleştiri*, İstanbul.
- AKSOY, Ömer Asım (1988), “Atasözleri, Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962*, Ankara, TDK Yayınları, s. 140-148.
- AMANJOLOV, Sarsen (1994), *Qazaq tili ğılımlı sintaksisiniñ qısqa kursı*, Almatı.
- AMANJOLOV, Sarsen (1997), *Voprosı diyalektologii i istorii kazakhskogo yazıka*, Almatı.
- AVAKOVA, Rauşan (1991), *Semantiko-morfologičeskie harakteristiki glagol'nih frazeologizmov sovremennogo uygurskogo yazıka*, Almatı.
- AVAKOVA, Rauşan (2009), *Frazeologiya teoriyası*, Almatı, Qazaq Universiteti.
- BAŞKAN, Özcan (1969), *Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler*, İstanbul.
- BAYRAMOV, G. (1959), “Ustyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke”, *İzvestiya AN AzerbSSR*, Seriya obçestvennih nauk, Baku.
- BOZKURT, Fuat (1995), *Türkiye Türkçesi*, İstanbul, Cem Yayınları.
- DEMİR, Tufan (2004), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara.
- DOLGANOV, L. N. (1967), *İdiomatiçeskie vırajeniya v turetskom yazıke*, (Avtoref. diss. kand. filol. nauk), Moskva.
- ELÇİN, Şükrü (1981), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat (1991), *Dil Bilgisi*, İstanbul, Kanaat Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1977), *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1964), *Kelime Grupları ve Kuralları*, Ankara, TDAY-Belleten.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1984), *Türkçenin Sözdizimi*, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Engin Yayınları.
- KAÇARAVA, N. (1996), “Türkçede ‘Göz’ ile Başlayan Deyimler”, *Türk Dili*, Sayı 650, Ankara, s. 129-133.
- KARA, Mehmet, KARADOĞAN, Ahmet (2004), *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınları.

- KAYA, Bayram Ali (1999), “Azmi Zade Haleti Divanında Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 118.
- KAYDAROV, Abduali (1970), “Osobennosti stilističeskogo upotrebleniya sinonimnih i variantnih frazeologizmov v uygurskom yazıke”, *Sovetskaya turkologiya*, № 2.
- KENESBAEV, İsmet (1946) “Üş, jeti, toğız, qırıqpen baylanıstı uğımdar”, *İzv. AN KazSSR. Ser. filol.*, № 4, Almatı.
- KENESBAEV, İsmet (1977), *Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi*, Almatı.
- KENESBAEV, İsmet, *Qazaq tiliniñ tıyanaqtı söz taptarı*, Almatı.
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, İnkılap Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.
- MURATOV, S. (1961) *Ustoicivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah*, Moskva, İzdatel'stvo vostočnoy literaturı.
- NURMAHANOV, Anıstanbek (1998), *Türki frazeologiyası*, Almatı, Ğılım baspası.
- OSMANOVA, C. (1972), *Kırgız tilindegi idiomalar*, Frunze.
- ÖZDEMİR, Emin (1997), *Açıklamalı-Örneklı Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1943), *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, 1. Cilt, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Ali (1986), *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık.
- PAKALIN, M. Zeki. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1. Cilt. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- PAR, Arif Hikmet (1981), *Türkçede Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, Serhat Yayınevi.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Arkadaş Yayınları.
- RAHMATULLAEV, Ş. (1966), *Uzbek frazeologiyasının bazı masalalari*, Taşkent.
- ROJANSKİY, A. A. (1968), *Ustoicivie slovosocetaniya s glagol'nemi sterjnyami v sovremen-nom turetskom yazıke* (Aftoref. diss. kand. filol. nauk), Tbilisi.
- SİNAN, Ahmet Turan (2001), “Türk Atasözlerinden Geçen Deyimler”, *Millî Folklor*, Sayı 51, Güz, s. 91-98,
- SİNAN, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, Kubbealtı Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ötüken Yay.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (1977), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara, TDK Yayınları.
- URAKSİN, Z. G. (1976), *Frazeologiya başkirkogo yazıka*, Moskva.
- ÜNLÜ, Hüseyin, ÜNLÜ, Mehmet (1995), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, Ünlü Yayınevi.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- YOLDAŞEV, A. (1972), *Pritsıpi sostavleniya tyurksko-russkih slovarey*, Moskva.
- YUSİPOVA, R.R. (1962), *Ustoicivie glagol'ne soçetaniya v turetskom yazıke* (Kand. disser-tatsiya), Moskva.
- ZEYNELOV, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Aktaran: Yusuf Gedikli), İstanbul, Cem Yayınları.